

РЕЦЕНЗІЇ

Гоцуляк В. В. Нове поповнення богданіани. Рецензія на книгу Степанчука Ю. С. Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії: монографія / Ю. С. Степанчук. – Вінниця : ТОВ “Меркьюрі-Поділля”. – 2018. – 572 с.

Роки незалежності України принесли вибух наукової продукції з різних періодів української історії й, зокрема, присвяченої опису епохальних подій середини XVII ст., в епіцентрі яких стоїть постать Богдана Хмельницького. До того довгий час, коли Україна перебувала в складі Російської держави, ця проблематика концептуально обмежувалася трактуванням «славної ветви російської історії», де українському історіописанню відводилася другорядна роль, що входило в задум створити стрижень і оплот імперської єдності з теоретичною конструкцією «триєдиної російської нації» / «велика російська нація» («руський народ»), котра об'єднувала «великоросів», «малоросів» / «южан» («українців») і «білорусів» та ідеєю «консервативної утопії» російського слов'янофільства.

Не зважаючи на це, українська історія й історіографія як репрезентанти її націотворчих функцій, підвищеної національної самооцінки пройшли шлях доби романтизму з його нововведеннями та асиміляцією не лише російського імперського простору й інших держав, створили умови для утвердження козацького міфу як основного конструкту української національної історії та наукового історіописання з його особливостями (на його початковий етап припадають романтичні уявлення та ідеали різних авторів з їхніми світоглядними та політичними ідеалами, різними світоглядно-ідеологічними «мутаціями», прагненням узаконити дворянський статус і зацікавленістю козацтвом, українською історією та тощо.), яке продовжується й в наш час.

Творами Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка заклався фундамент українського погляду на минуле, працями першої половини XIX ст. окреслені обрії майбутньої національної історії українців з його козацькою добою і звиятами середини XVII ст. Українські історики другої половини XIX – початку XX ст. спромоглися перенести в центр історичного нарративу різнобічні прояви життя українського (козацького) народу й ідентифіковані як «народники».

Від 1860-1870-х рр. в свої руки історіописання беруть дослідники-професіонали – університетські професори-історики і громадсько-культурні діячі.

Вони, поставивши завданням створення цілісного образу українського минулого, усували міфологічні нашарування включно до історії козаччини та Хмельниччини, сягали до потреби підготовки цілісного історичного гранднарративу з дотриманням найвищих на той час стандартів історіопису. Зразок такого цілісного підходу до історії загалом та зокрема Хмельниччини подає М. Грушевський. Цей видатний вчений, приватизувавши єдиний географічний простір й ототожнивши його з Україною, у своїй «Історії України-Руси» поставив на належне місце український народ з його державницькими, політико-правовими, культурними, релігійними традиціями, розвинутою ідентичністю «козацької малоросійської нації», як спільності, пов'язаною лояльністю до козацької державності та її репрезентанта – козацької старшини, з товщі якого й вийшов національний герой Б. Хмельницький.

На 1890-і – початок 1920-х рр. припадає остаточна фаза концептуалізації засад національної історії з особливим впливом подій Української революції 1917-1921 рр., де відродилися традиції українського козацтва, а постать Б. Хмельницького героїзувалася з новою силою. До цього процесу були причетні й історики та найбільше М. Грушевський. Утім він не абсолютизував народницьких постулатів, його праці не лише будили, але й стимулювали державницькі настрої в українському народі та його провідників, бо в українській історії держави вже були, потрібно лише спромогтися збудувати «Нову Україну». В. Липинський бачив українську націю як соціально повнокровну з людей різного соціального статусу, яка складається з представників різних етносів й своєї національної еліти. Він у своїх історичних текстах позитивно зображував історичну роль верхівки – козацької старшини шляхетського походження, особливо в подіях історії Хмельниччини та сильно її ідеалізував. У такий спосіб він спонукав до перегляду народницького постулату про соціальний паразитизм і національне зрадництво еліти.

У «советській» історіографії означена проблематика, як і вся історія в радянській Україні, образно кажучи, перебували у тіні серпа і молота. Спершу українська історіографія пережила в 1920-х рр. справжнє піднесення, що також позначилося на останніх томах «Історії України-Руси» М. Грушевського, присвячених Хмельниччині. Утім внаслідок сталінської «революції згори» та в наступні десятиріччя, включно до кінця 1980-х рр., одержавлене українське історіописання мало було помітно реагувати на суперечливі суспільно-політичні

обставини, керівні імпульси з Москви: сприяння чи ні виявам українського патріотизму, «морози» чи «потепління», знищення чи цькування представників історичної науки, нав'язування так званих базових «наукових» конструктів на кшталт концепції «давноруської народності», трьох «братерських» східнослов'янських народів, концепції «прагнення до возз'єднання українського народу з російським», концепції «возз'єднання України з Росією 1654 р.», обґрунтування змісту, сутності й наслідків Хмельниччини як переломної події в українському минулому тощо. Читач далі може запитати: чому так детально автор рецензії зупиняється на попередніх етапах історіографії Хмельниччини? Відповімо, що саме про попередню історіографічну традицію, на жаль, не йдеться в рецензованій книзі, а, як нам видається, варто було б. Утім, Ю. Степанчук усунув цей недолік у розділах роботи. До того ж він підготував докторську дисертацію з цієї теми. Сподіваємося, що в ній та авторефераті сюжети, означені у нашому вступі, знайдуть своє належне висвітлення.

Рецензована монографія складається зі вступу, трьох розділів (кожний поділений на чотири підрозділи), післямови та списку джерел і літератури.

У «Вступі» визначено актуальність теми, підкреслено, що автор здійснив комплексний компаративний аналіз сучасної української, польської та російської історіографії життя та діяльності Б. Хмельницького як ключової постаті ранньомодерної української та східноєвропейської історії.

Далі йдеться про історіографічну ситуацію в контексті авторського аналізу сучасних історіографічних розвідок та окремих публікацій українських учених С. Плохія, В. Надвороного, В. Гоцуляка, О. Гриценка, Я. Дашкевича, В. Смолія та В. Степанкова, В. Масненка, В. Маслака, О. Рудої та ін., представників польської історіографії К. Петкевича та М. Нагельського та таких вчених, як Д. Бравцев, В. Яценко, Т. Таїрова-Яковлева, А. Ткачук, В. Коцура, В. Степанкова й низки авторів та рецензій на окремі праці про добу Б. Хмельницького, в яких висвітлено доробок польських, російських та українських істориків з цієї проблематики.

Перший розділ монографії носить назву «Образ Богдана Хмельницького в новітній українській історіографії». Автор у чотирьох підрозділах чітко і послідовно висвітлює такі аспекти доробку вітчизняних вчених: ідеологічне та інтелектуальне тло еволюції наукового образу гетьмана; походження та особистість Б. Хмельницького, його діяльність до 1648 р.; політичні концепції й практика; історична роль [с. 21-207].

Ю. С. Степанчук поглибленим аналізом праць, які вийшли в Україні, переконливо довів, що сучасний образ Б. Хмельницького в українській історіографії виявився об'ємним, пластичним та конкурентноспроможним у історіографічному просторі. Він звернув увагу на його особливості та прикмети. Серед них – рішуче відмежування від «возз'єднуючої» концепції радянських часів, підхід

до зображення Б. Хмельницького з державницьких українських інтересів, оновлення дослідницьких підходів та інструментарію, пошук нових пізнавальних опцій та концепцій в атмосфері відкритих дискусій тощо.

Зазначене, зокрема трансформація радянського образу, стало можливим завдяки наявності певних (у автора рецензованої монографії чотири) ключових чинників: створення спільного простору з українськими вченими діаспори, шляхом адаптації їхнього концептуального доробку, дослідницьких підходів та інтенсивних взаємозбагачувальних наукових контактів; переосмислення української історіографічної традиції кінця XIX – початку XX ст.; розширення інтерпретаційних можливостей через апробацію низки нових для більшості українських істориків історіографічних опцій (історія еліт, професіоналізація європейського простору, полівасалітет, концепція легітимності ранньомодерних правителів та державних утворень); налагодження активних інтелектуальних контактів із польськими істориками та представниками модерного крила російської історіографії (насамперед із Т. Таїровою-Яковлевою) [с. 206]. Такі висновки є цілком слушними та логічними й кореспондуються з синтетичними спостереженнями, що містяться у працях і які піддав глибокому аналізу автор монографії.

У другому розділі «Сучасні польські інтерпретації постаті Богдана Хмельницького» у чотирьох підрозділах послідовно й зважено висвітлено ті ж самі питання, які були визначені у першому розділі. Автор посилену увагу присвятив сучасним напрацюванням польських істориків, в яких проаналізовано підстави еволюції образу гетьмана. Він звернувся до досліджень, в яких йдеться про походження, особистість Б. Хмельницького та його діяльність до 1648 р. Учений також особливо прискіплю до дослідив низку праць, де висвітлено політичні концепції й практики та оцінки польськими дослідниками нашого часу історичної ролі Б. Хмельницького.

Своїм аналізом Ю. Степанчук продемонстрував низку цікавих, на наш погляд, історіографічних спостережень. Вони насамперед стосуються визначення загальної еволюції підходів польських істориків до цієї теми, що демонструє їх відкритість до вдосконалення, уточнення, модернізації та адекватного реагування на доробок українських та російських учених. Польські вчені, за винятком окремих із них, визнають Б. Хмельницького як визначного української діяча, талановитого дипломата та полководця. Автор також цілком слушно вважає, що паралельно з розглядом політичних концепцій Б. Хмельницького у працях польських дослідників сформувався його образ, котрий постає дуже насиченим та наближеним до уявленя, які формуються в українській історіографії та модерністському таборі російських істориків: державотворчі зусилля гетьмана як будівничого Гетьманщини, його незалежницькі плани і бачення в них стосунків з

Варшавою, Кримським ханатом, Туреччиною, Москвою та Швецією.

У своїй більшості польські вчені, послідовно наголошують на тому, що Б. Хмельницький не розглядав зближення з Москвою як самоціль і тим більше підданство цареві. Подібний підхід, наявність кількох концепцій демонструють надання відповідного звучання зовнішньополітичним крокам Б. Хмельницького і у такий спосіб руйнують стереотип віроломного гетьмана-зрадника [с. 336]. У полі зору польських науковців перебуває й концепція можливості схилити Варшаву до розумного компромісу та післяперяславська концепція Б. Хмельницького, що стають полем для своєрідного консенсусу в середовищі польських істориків (гетьман однозначно постає політиком, який мало зважав на березневі статті 1654 р.) [с. 337].

Третій розділ монографії «Постать Богдана Хмельницького в трактуванні російських істориків» та зміст його чотирьох підрозділів за назвами ідентичний двом попереднім розділам монографії. У ньому Ю. Степанчук змістовним аналізом напрацювань російських авторів довів не лише існування, а й поглиблення розколу в сучасній російській історіографії, присвяченій доби Б. Хмельницького. Відбулося розбалансування радянської версії російського великодержавницького бачення історії ранньомодерної української державності, означених в сумнозвісних «Тезах», образу гетьмана, як творця возз'єднання України з Росією. Як зазначає автор рецензованої монографії, цей процес був неминучим [с. 353].

У концепціях сучасних російських істориків традиціоналістського крила з'явилися положення, які розхитували спрощену версію української Національно-визвольної революції другої половини XVII ст. Це стало можливим лише завдяки напрацювання українських та польських дослідників, а також Т. Таїрової-Яковлевої. Російські історики мали внести окремі корективи в процес генерування в їх традиціоналістському таборі таких тез, як: визнання відсутності у свідомості українського козацтва першої половини XVII ст. ідеї підпорядкування українських земель московському цареві, існування для Гетьманщини кількох альтернатив зближення з Москвою, наявність різких відмінностей між ментальністю нової української еліти та московською верхівки, різновекторність глобальних інтересів Чигирини й Москви, констатація Гетьманщини як держави та обговорення питання про ідею незалежності в політичних концепціях різних українських гетьманів.

Правильним та обґрунтованим є також твердження Ю. Степанчука про те, що паралельно був запущений процес пристосування цих та інших новацій до традиційного образу, а тому останній втратив колишню стрункість, зазнавши значної деформації та розбалансування. В традиціоналістському крилі виокремилася два підходи: 1) підрихтувати старі інтерпретації та освіжити їх за допомогою використання здобутків історіографії; 2) завзято обстоювати старі позиції,

непримиренності до опонентів, прямого визнання необхідності пропускати оцінки постаті Б. Хмельницького та інших гетьманів крізь вузьке сито неополітичних інтересів існування Російської імперії та політичних потреб поточного моменту [с. 353-354].

У цьому розділі та його підрозділах праці науковців цих двох наукових напрямів: традиціоналістського та модернізаторського (розірваного з радянською історіографічною традицією, максимально віддаленою від російського великодержавництва та наближеною до сучасних українських й польських інтерпретацій), - детально розглянуто Ю. Степанчуком, Перший напрям, як довів автор, є набагато біднішим за модернізаторський. У ньому відсутній опис діяльності гетьмана на тлі військової історії, стратегій Національно-визвольної революції, Гетьманщини та гетьманської влади, курсу на спадковий гетьманат, політики в Молдові, стосунків з українськими станами тощо [с. 489]. Радимо читачам ознайомитися зі змістом цього розділу та монографії загалом, щоб скласти повне уявлення про дослідницьку працю, яку здійснив автор.

У «Післямові» [с. 494-505] Ю. Степанчук підвів підсумки зробленого історіографічного аналізу життя та діяльності Б. Хмельницького. В них він виокремив базові підходи, притаманні українській, польській та російській історіографії з цього питання. Автор спромігся простежити зв'язок кожної з них із попередніми історіографічними традиціями, виявити те нове, що дало сучасне історіописання, присвячене постаті Б. Хмельницького.

Автор проаналізував значний масив джерел та літератури (у списку налічується 576 найменувань, з них лише польської – 171 позиція), зробив достатньо цінні узагальнення та синтетичні висновки. Зокрема, вчений довів положення про те, що в образах, створених історіографією в Україні, Польщі та Росії, непересічність Б. Хмельницького виводиться з його державотворчої функції, яка уможливила кристалізацію інших фундаментальних суспільних змін в Україні. Утім, у традиціоналістській російській історіографії мірилом і надалі залишається створення гетьманом перяславсько-московської системи 1654 р. Отже, зазначене концептуально послаблює точки дотику, які спостерігаються в Україні, Польщі та Росії в інтерпретаціях різних складових діяльності Б. Хмельницького. Натомість типологічна схожість між ключовими підходами та інтерпретаціями в українській та польській історіографіях значною мірою нівелює аспектні відмінності, зменшує вплив останніх на сприйняття створених образів, концентруючи увагу на перегуках [с. 505].

Загалом, позитивно оцінюючи зміст монографії, побажаємо авторі продовжити після захисту докторської дисертації досліджувати порушену ним тему в значно ширшому тематичному та просторово-географічному

контекстах, шляхом аналізу накопиченого історіографічного досвіду вже європейського та світового історіописання, присвяченого життю та діяльності Б. Хмельницького. Це буде вагомим внеском у наукову дисципліну – Богданознавство. Рецензоване видання має зацікавити студентів, слухачів магістерських програм і аспірантів історичних факультетів й інститутів історії та фахівців. Воно стане у пригоді й для широкого кола читачів, які ще ширше дізнаються про державницьку діяльність Б. Хмельницького і переймуться його духом борця за самореалізацію українців та тих, хто бореться за ствердження незалежного статусу сучасної України й став на її захист.

Гоцуляк В. В., доктор історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Капустян Г. Т. Рецензія на рукопис монографії «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років»: Лук'яненко О. В. – Монографія. Полтава: «Видавництво «Сімон».

Науково-педагогічна інтелігенція упродовж історичного розвитку України ХХ ст. часто виступала ініціатором суспільно-політичних змін, водночас будучи об'єктом маніпуляцій радянської влади. Особливим способом впливу на думаючу верству був контроль над її повсякденням. Дослідження О. Лук'яненка висвітлює щодення життя колективів вищої педагогічної школи радянської України в у доволі строкатий історичний період. Автор зауважує, що реальність освітан не відповідала засадам побудови соціалізму, закріпленим у програмних документах Комуністичної партії.

На підставі аналізу автором рукопису монографії блоку партійних документів обґрунтовано, що такий дисонанс призводив до конфлікту між світом ідей та реальністю. Цілком слушним є твердження про те, що впровадження ініційованих згори змін у всіх сферах буденного життя освітан та їхнє сприйняття залежало не стільки від урядової політики, скільки від співзвучності чи відмінності суспільних настроїв з особистими мотивами поведінки членів колективів педагогічних інститутів країни. Науковцем вивчено розгортання життя колективів педагогічних вишів у просторі та часі за аналогією із процесом становлення, еволюції та занепаду цивілізацій, продемонстровано тотожність факторів, принципів та законів розвитку.

Монографія О. Лук'яненка покликана виявити спільні й відмінні риси епох різних освітніх реформ: становлення національної, а згодом і першої радянської вищої школи; освіти, затиснутої між змінами, розпочатими Й. Сталіним і продовженими до М. Хрущовим. Актуальність теми підсилюється розробкою одного з пріоритетних напрямів сучасної вітчизняної та зарубіжної історіографії –

вивчення загального життєвого укладу народів, окремих його груп, умов побуту, форм комунікації та ін. Рецензоване видання допомагає заповнити лакуну у вивченні окремих колективів у чітко відмежованому хронологічному й географічному просторі.

На основі аналізу широкої джерельної бази (1869 позиція, з яких значне місце посідає англійська література) автором відтворено повсякдення вищих педагогічних навчальних закладів УСРР/УСРСР різних періодів: становлення радянської влади, доби індустріалізації та великого терору, часів німецько-радянської війни та доби дедалізації – хрущовської «відлиги» (1953–1964 рр.). У зв'язку з цим вивчення особливостей матеріально-побутової, соціально-економічної та культурно-політичної складових повсякдення освітан України як представників окремої соціальної групи, об'єднаної локально, професійно та ідейно, є актуальним завданням. О. Лук'яненко, застосовуючи новітній методологічний інструментарій, успішно дослідив цю тему.

Текст рукопису монографії органічно доповнюють змістовні додатки з викладом матеріалів самостійного опрацювання особових справ, нормативних документів педвишів республіки, результатів контент-аналізу протоколів засідань партійної організації тощо.

Структура рукопису монографії побудована відповідно до проблемного підходу. Предметом дослідження виступає комплекс матеріальних (побут, харчування, заробітки) та духовно-ідейних (моральність, ідеали, уподобання, взаємини з колегами тощо) щоденних практик освітан вищих навчальних закладів країни.

Автор чимало уваги приділив характеристиці простору, в якому жили та працювали досліджувані ним історичні актори. О. Лук'яненком подано огляд змін адміністративних одиниць, у межах яких функціонували вищі педагогічні заклади та звернув увагу на систему розташування установ на території України. Суттєвим доважком у цьому є розроблені науковцем карти. Дотримуючись методу конуса, автор занурює читача в узагальнену внутрішню структуру педагогічного вишу, з'ясує, яким чином реформи педагогічної освіти та перформатування внутрішньої будови педвишів висвітлювалися у профільній пресі та трактувалися самими педагогами. Насамкінець науковець прискіпливо проаналізував витворення робочого простору навчальних закладів та забезпечення його обладнанням. Окремі підрозділи монографії присвячені освітянському житловому простору. Цікавим є специфічний блок дослідження, що відтворює «інтелектуальний простір». Під ним О. Лук'яненко пропонує розглядати рівень освіченості та наукової активності освітан, а також успішності студентів.

Окрім іншого, дослідником наведено типологічні характеристики досліджуваної ним групи – колективів вищих педагогічних закладів, що діяли в Україні упродовж зазначеного періоду. О. Лук'яненко звернув увагу на особливості